

диняющий все перечисленные факторы для достижения единой цели.

Эти факторы чрезвычайно важны для формирования систем социальной памяти на любом уровне общественных структур и могут рассматриваться как основа для формирования и развития национальной экономической культуры. Реализации любого из экономических решений, в том числе и в системе экономической власти, должна предшествовать тщательная подготовка соответствующих блоков экономической культуры как социальной памяти экономического развития для восприятия поставленных целей и адекватной реакции на их достижение.

Литература

1. Задорожный Г.В. Собственность и экономическая власть. – Харьков: Основа, 1996. – 144 с.
2. Дементьев В.В. Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти: Монография. – Донецк: Каштан, 2003. – 200 с.
3. Дементьев В.В. Власть в економічній системі // Економічна теорія. – 2005. – №2. – С.17-28.
4. Russell B. Power. – London and New York: Routledge, 2000. – 207 p.

5. Секацкий А. Сила взрывной волны. Статьи, эссе. – СПб.: ООО «Издательство Лимбус Пресс», 2005. – 400 с.

6. Мельник Л.Г. Информационная экономика. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с.

7. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

8. Ойкен В. Основы национальной экономики. – М.: Экономика, 1996. – 351 с.

9. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: The problem of Embeddedness, American Journal of Sociology (November 1985)/ Vol. 91. P. 481-510.

10. DiMaggio P. Culture and Economy // N.Spelmer, R. Swedberg (eds.). The Handbook of Economic Sociology. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 27-57.

11. Мельник Л.Г. Тайны развития. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – 378 с.

12. Заславская Т. И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1991. – 448с.

Статья поступила в редакцию 13.01.2006

Ю. В. УЩАПОВСЬКИЙ, к. е. н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет

ВИТОКИ, ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ, СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Своєрідне відродження інституціоналізму на початку ХХІ століття, посилення його впливу на ліберальні та кейнсіанські концепції, особливо у постсоціалістичних державах, які перебувають в стадії пошуку власних моделей економічного розвитку, обумовлене бажанням економістів розширити предмет традиційної економічної теорії, залучивши до нього вивчення «інституційного середовища». Такі прагнення у своїй основі мають об'єктивні обставини, пов'язані із зростанням впливу суб'єктивних факторів на функціонування ринкового механізму як національних економік, так і світового господарства. Економічна теорія (парадигма), що свідомо ігнорує дослідження таких впливів, позбавляє себе майбутнього. Аналіз економічної системи України з позицій найкращих досягнень сучасного інституціоналізму буде не повним, а впровадження його результатів не ефективним, коли ми будемо ігно-

рувати здобутки на цьому шляху вітчизняної економічної науки. Метою нашої статті є з'ясування витоків, особливостей еволюції інституційних ідей в структурі досліджень української економічної думки на етапі формування українського інституціоналізму протягом ХІХ – поч. ХХ ст. – проблеми, яка сьогодні викликає зацікавлення не тільки серед економістів-істориків. Враховуючи ширину інституційного дослідницького поля, кількість вчених, що аналізують окремі його складові частини, в Україні з року в рік зростає. Серед них можна виділити: В. Бодрова, Т. Гайдай, В. Дементьєва, М. Довбенка, С. Злупка, Б. Кульчицького, П. Леоненка, А. Маслова, О. Нестеренко, А. Філіпенка, А. Чухно та ін. [1–13]. Українські вчені добре обізнані із працями своїх російських колег: Р. Капелюшнікова, А. Московського, Р. Нуреєва, А. Олейник, А. Шастико та ін. [14–15].

© Ю. В. Ущатовський, 2006

Вперше проблему українського інституціоналізму поставив у середині 90-х років ХХ ст. харківський професор Е. Лортикян [16, с. 59]. На його думку, такі вчені як: П. Мигулін, І. Янжул, В. Левитський, В. Косинський, М. Туган-Барановський, В. Железнов, Т. Осадчий, О. Русов, Т. Рильський та ряд інших, яких традиційно зараховували до так званого соціального напрямку, зробили значний внесок в поширення інституційних ідей в українському суспільстві, оскільки прагнули пояснити економічні процеси з позицій соціально-історичної обумовленості, віднайти наукові методи їх регулювання та здійснити аналіз господарського ладу. Так це чи ні, залежить від нашого розуміння вихідних моментів походження інституційного напрямку.

Коли розглядати інституціоналізм як американський різновид німецької історичної школи (як це стверджує японський дослідник Такаші Негіші), то у такому контексті можна погодитися із П. Леоненком, який заперечує висновки Е. Лортикяна, вважаючи, що в Україні інституціоналізму як особливого самостійного напрямку економічної науки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. не існувало внаслідок “вкрай розпливчатого” його трактування [9, с. 148]. Коли ж інституціоналізм розглядати як спадкоємця не тільки німецької історичної школи, а й соціальних досліджень усіх економічних шкіл, враховуючи класичну (як це стверджує росіянин А. Московський), то у такому широкому розумінні витоки українського інституціоналізму можна віднайти навіть у працях українських вчених, прихильників класичної політичної економії першої половини ХІХ ст. [17, с. 29].

Більшість економістів серед факторів, що сприяють виникненню інституціоналізму, називають наявність соціальних суперечностей, посилення впливу масових суспільних організацій та рухів, виникнення потреби у демократичному реформуванні суспільних відносин. Перелічені соціальні чинники були загострені в Російській імперії вже в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Українські вчені, відчуваючи відповідальність перед суспільством, прагнули їх враховувати у своїх економічних дослідженнях. Прагнення соціального реформування визрівало вже у межах класичної політичної економії, досить згадати обґрунтування ідеї соціального позитивізму, підпорядкування розподільчих процесів інституційній системі суспільства у працях Дж. С. Мілля; Т. Мальтус побудував свою теорію народонаселення, широко застосовуючи до аналізу морально-етичні фактори.

Реформістським запалом вирізнялася наукова і практична діяльність С. Десницького, М. Балудянського, В. Каразіна, Т. Степанова, І. Вернадського, які представляли класичний напрям в українській економічній науці. Здобутки Семена Десницького (кін. 30-х рр. ХVІІІ – 1789) – учня Адама Сміта, у створенні теоретичної бази для реформування системи державного устрою найкраще проявилися при підготовці проекту “Подання про встановлення законодавчої, судової і каральної влади у Російській імперії” до “Комісії об Уложенні”, яку скликала Катерина ІІ у 1767 році. Це перший в історії української економічної думки документ системного характеру, що скерований на вдосконалення економічного устрою. Семен Десницький поділяв концепцію природного права філософа Дж. Локка, яка пояснювала суспільні явища за допомогою принципу об’єктивної закономірності. Локк висунув трудову теорію власності, де праця розглядалась не тільки як джерело власності, але і як основа цінності створених людиною продуктів. Семен Десницький вдало доповнив методологічний підхід Дж. Локка аналізом шляхів суспільної еволюції. Велике значення С. Десницький надавав знищенню політичних перешкод для ефективного розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, науки. Такими перешкодами, на його думку, є наявність кріпосного права, відсутність особистої свободи громадян та приватної власності для землеробів. Зміни у трансформації економічних систем він тісно пов’язував із паралельними змінами у вирішенні важливої правової проблеми власності.

Семен Десницький пропонував законодавчо заборонити продаж селян, не враховуючи їхньої сімейної належності; впорядкувати порядок найму селян до праці у маєтку землевласника; заборонити повторне закріпачення відпущених на волю селян. Зазначені пропозиції мали обмежений характер, але навіть вони викликали значний опір у землевласників. Особливої уваги заслуговує проект, запропонований Семеном Десницьким, інансового законодавства, який був спрямований на вдосконалення суперечливого і неефективного управління фінансами Російської імперії, та прагнення вченого демократизувати суспільні відносини монархічного правління шляхом залучення купців і ремісників до міського самоуправління.

На початок ХІХ ст. припадає реформаторська діяльність українського вченого, випускника Віденського університету, Михайла Балудянського (1769–1847). У 1809 році він очолює одне із відділень комісії по кодифікації за-

конів у Міністерстві фінансів Російської імперії, яке займалось фінансовими та сільськогосподарськими питаннями. Велика частина наукової спадщини вченого, що створена у перше десятиліття XIX ст., дійшла до нас у рукописному вигляді під назвою “Система Михайла Балудянського”. На підставі послідовного дослідження М. Балудянським теоретичних концепцій меркантилістів, фізіократів та Адама Сміта, які він зробив у публікаціях “Статистического журнала” (1806–1808 pp.), можна зробити висновок, що економічна свобода та пов’язані з нею цінності є найконструктивнішим елементом його концепції. “Щоб її належно оцінити, варто нагадати, що вона з’явилася у країні, широкі верстви населення якої були позбавлені прав і свобод, знемагали під гнітом кріпацтва”, – зауважує С. Злупко [18, с. 78].

Пошуки нових форм соціальної організації були притаманні діяльності засновника Харківського університету Василя Каразіна (1773–1842). Будучи противником монархічного устрою держави, вчений створив широку програму економічного розвитку основних секторів економіки, в першу чергу – аграрного. Він не обмежувався теоретичними міркуваннями, а здійснював практичні кроки для звільнення селян від кріпосницької залежності. Цьому сприяло створене ним Філотехнічне товариство, експериментальним полігоном якого був маєток вченого. Василь Каразін був добре обізнаний з господарською практикою і на підставі ґрунтовних економічних розрахунків організації селянських повинностей, рентних платежів, лісокористування, організації податкової системи тощо зробив висновок, що тільки вільний селянин здатен на продуктивну працю. У його наукових дослідженнях вирішення економічних проблем тісно перепліталось з ліквідацією кріпосництва, – головної соціальної проблеми, що гальмувала ефективність економічної системи.

Автор першого в Україні підручника політичної економії – Тихін Степанов (1795–1847) подібно до інституціоналістів прагнув розширити предмет аналізу за рахунок включення до нього як економічних, так і неекономічних проблем соціально-економічного розвитку. Він вважав, що з розвитком політекономії її предмет буде розширюватися і конкретизуватися [5, с. 216]. Вчений надавав великого значення просвіті, моралі, іншим соціальним факторам в економічному розвитку; у своїх апеляціях до справедливості інколи відступав від принципів економічної науки, надаючи перевагу моральним цінностям. В економічних розві-

дках Т. Степанова буквально відчувається вплив антропоцентризму українського мислителя Г. Сковороди: очевидно, що окреслені класичною політичною економією межі предмету науки для нього були вузькими.

Творець теорії потреб, видатний український вчений Іван Вернадський (1821–1884), також прагнув розширити предмет економічної науки, залучаючи до аналізу суспільство і людину. Вчений, обіймаючи посаду голови “Політико-економічного комітету при Імператорському вільному економічному товаристві”, брав активну участь у боротьбі за проведення аграрної реформи 1861 р. Протягом 1857–1861 pp. він видав у Санкт-Петербурзі понад 250 номерів журналу “Экономический указатель” та декілька томів додатку “Экономист”. Журнал оперативно реагував на економічні та політичні події тогочасної доби, публікував статті з теоретичних проблем політичної економії. Статті І. Вернадського: “Об условиях благосостояния”, “Современный вопрос”, “О поземельной собственности”, “Логика общинного владения”, відзначалися ліберальним підходом у розгорнутій наприкінці 50-х років XIX ст. гострій дискусії щодо ліквідації кріпосного права. Український вчений був на боці прихильників найліберальнішої форми впровадження реформи: повної приватної власності у сільському господарстві та повної юридичної і економічної свободи для селян. І. Вернадський наполягав на безкоштовній передачі землі селянам, був прихильником адаптації форм земельної власності до умов виробництва; виступав проти сільської общини, але заперечував необхідність її насильницького знищення. Отже, пошук нових форм соціальної організації та нового змісту економічної демократії, крім В. Каразіна, був притаманний також Івану Вернадському.

Отже, представники української класичної політичної економії: 1) прагнули розширено трактувати предмет політичної економії, залучаючи до наукового аналізу морально-етичні, духовні, правові та інші фактори; 2) перебували у пошуку нових форм соціальної організації, розуміючи необхідність соціальних та економічних свобод для трансформаційних перетворень економічної системи; 3) робили спроби дослідити мотивацію економічної поведінки людини; 4) не відкидали необхідність державного впливу на вирішення гострих соціально-економічних проблем. Наведені факти дозволяють стверджувати, що в кінці XVIII – першій половині XIX ст. українські економісти мали ідеї співзвучні з ідеями інституціоналізму, який як течія економічної думки зародився значно

пізніше, на зламі XIX – XX ст. Українські вчені пропонували прогресивні і ефективні заходи економічних реформ, які враховували не тільки європейські досягнення економічної думки, а й особливості господарського розвитку України.

Багато спільного з історичною школою Німеччини у методологічних підходах до аналізу понять і категорій економічної науки мала Київська економічна школа, яка сформувалася в останній третині XIX ст. Дехто з дослідників навіть вважає її українським різновидом історичної школи – попередниці інституціоналізму. Незважаючи на зростання популярності марксизму та теорії граничної корисності Австрійської школи, представники Київської школи, на думку С. Злупка, виступили з “власним науковим обличчям, заперечуючи марксизм і збагачуючи теорію ринкової економіки” [19, с. 109]. У працях її представників доволі чітко окреслені поняття, якими оперує інституціоналізм. Зокрема засновник школи – Микола Бунге (1823–1895) у розумінні предмету політичної економії виходить за вузькі межі його пояснення через задоволення матеріальних потреб, акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення людини. Політична економія охоплює широкий спектр взаємовідносин, а не тільки їхню технічну сторону. Вона розширює межі технічних і комерційних відносин за рахунок правових, політичних тощо. Завдання політичної економії полягає у вивченні суспільного боку господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковуються [19, с. 112]. У праці М. Бунге “Основи політичної економії” (1870) потреби людини є вихідним пунктом політико-економічних досліджень, основою господарського поступу. Вчений акцентував увагу на спільних, духовних, моральних, етичних та інших потребах, які в сукупності забезпечують гармонійний розвиток людини, її безконфліктне становище в суспільстві, що ґрунтується на приватній власності та підприємницькій ініціативі.

Схильність до соціологізації предмету політичної економії простежується також у іншого представника Київської школи – Дмитра Піхна (1853–1909). В системі економічних поглядів вченого створення господарських благ відбувається під впливом культурно-історичних сил народу, до яких він зараховує: вдачу і звичаї, мораль, освіту, енергію, дух підприємливості, законодавство, державний і суспільний устрій [19, с. 173]. Афіноген Антонович (1848–1917) у своєму курсі “Політичної економії” виокремлює морально-етичні засади цивілізаційного розвитку, підкреслюючи його “національно-економічний період”, духовно-моральні

джерела поступу, етичні умови виробництва. Усі цінності, які А. Антонович заклав у лекції, відповідали ментальності та світоглядів українців, вони перекликаються з демократичними і гуманістичними цінностями сучасності [5, с. 321]. Проте, порівнюючи аналіз Київської економічної школи та історичної школи Німеччини, слід зауважити, що незважаючи на спільність аналітичних підходів між зазначеними школами, українські економісти менш активно, ніж німецькі вчені, захоплювалися дослідженнями економічної історії. Важливо підкреслити тенденцію зростання психологічних аспектів у поясненні категорії цінності та морально-культурного підґрунтя у розумінні господарських процесів в еволюції Київської економічної школи.

Ще рельєфніше сформульовані положення інституціоналізму в науковій спадщині всесвітньо відомого українського вченого Михайла Туган-Барановського (1865–1919), який надавав великого значення морально-етичним аспектам у економіці: патріотизму, релігії, іншим психологічним почуттям – наймогутнішим чинникам у господарській діяльності. “Будучи політекономістом-професіоналом, М. І. Туган-Барановський ніколи не обмежувався дослідженнями цієї науки, а вторгався у суміжні з нею сфери. Особливо помітні в його науковій творчості постійні пошуки суспільного ідеалу, до якого повинно прагнути людство”, – зауважує Степан Злупко [20, с. 80]. Серед широкого кола проблем, які досліджував М. Туган-Барановський, показовою, з огляду на наше дослідження, є синтетична теорія цінності вченого. Враховуючи, що економічний процес поєднує у собі і суб’єктивний, і об’єктивний елементи, Михайло Туган-Барановський спростував неможливість поєднання в одній концепції відносної трудової теорії цінності і теорії граничної корисності, створивши гармонійну органічну синтетичну теорію цінності, яка виходить за межі власне неокласичної доктрини і перебуває більше в полі сучасного інституціоналізму [21, с. 166-180].

Вузькі рамки статті не дозволяють докладніше зупинитися на інституційних аспектах поглядів цілої низки українських економістів періоду формування інституційної парадигми протягом кінця XIX – перших десятиліть XX століття. Не викликає сумнівів, що соціальна школа в українській економічній думці: П. Мигулін, І. Янжул, В. Левтиський, В. Косинський, М. Туган-Барановський, В. Железнов, Т. Осадчий, О. Русов, Т. Рильський та ін., стала основою для формування українсько-

го інституціоналізму – напрямку, витоки якого беруть свій початок в інституційних ідеях прихильників класичної політичної економії в Україні.

Отже, українська економічна думка мала характерні особливості, які створювали сприятливе підґрунтя для формування у її межах ідей інституціоналізму. По-перше, незважаючи на зміну теоретичних шкіл, що перебували на науковому олімпі, вітчизняні вчені визнавали рівноправність різних економічних теорій у структурі економічної науки (це було важливо для інституціоналізму, який завжди розглядався як альтернативний напрямок); по-друге, для аналізу економічних проблем українські вчені щедро залучали складові елементи теоретичного арсеналу інституціоналістів: історію, соціологію, психологію, культуру тощо; по-третє, українські науковці будь-яку теоретичну концепцію прагнули використати для вирішення практичних проблем, що розширювало межі і предмет дослідження економічної науки [5, с. 589; 9, с. 154-156].

Зроблені висновки можуть бути основою для дослідження кооперативного руху, з яким була тісно пов'язана теорія і практика інституціоналізму в Україні, в особі М. Левитського, С. Бородаєвського, Б. Мартоса, Ю. Павликовського та інших. У цій ділянці український інституціоналізм має визначні постаті та теоретико-організаційні надбання. Особливістю сучасного українського інституціоналізму є дослідження економічних систем суспільства, що мають глибокі традиції в українській економічній думці, які продовжуються у працях Б. Гаврилишина, Б. Кульчицького, В. Бодрова та інших.

Література

1. Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. – К., 2002.
2. Гайдай Т. Неінституціоналізм та його аналітично-дослідницький потенціал // Економіка України. – 2003. – №9. – С. 60–66.
3. Гайдай Т. В. Неінституційна парадигма та аналіз ринкових трансформаційних процесів // Вісник КНУ. Економіка. Вип. 51. – К., 2002. – С. 38–42.
4. Довбенко М. Видатні незнайомці (наукові ідеї, здобутки та життя економістів-лауреатів Нобелівської премії). – К., 2000.
5. Злупко С. М. Основи історії економічної теорії. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 628 с.
6. Злупко С. М. Наукові основи моделювання української економічної перспективи в євроінтеграційних процесах // Економіка України в євроінтеграційних процесах. Наук. збірник / За ред. С. М. Панчишина. – Львів: Інтереко, 2004. – С. 5–13.
7. Кульчицький Б. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація. – Львів, 2003. – 352 с.
8. Кульчицький Б., Кульчицький Я. Порівняння економічних систем у контексті пошуку економічної моделі для України // Економіка України в євроінтеграційних процесах. Наук. збірник / За ред. С. М. Панчишина. – Львів: Інтереко, 2004. – С. 32-37.
9. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 434 с.
10. Маслов А. О. Інституціоналізм // Історія економічних учень. У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – С. 415–567.
11. Нестеренко О. П. Сучасна інституціональна парадигма економічної науки // Вісник КНУ. Економіка. Вип. 49. – К., 2001. – С. 75–79.
12. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. – К.: Знання, 2000.
13. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К.: Логос, 2003.
14. История экономических учений: (современный этап). (Под ред. А. Г. Худокормова) – М.: ИНФРА-М, 1998. – 733 с.
15. История экономических учений / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 784 с.
16. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия. – Харьков, 1995.
17. Московский А. И. О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. – Сер. “Экономика”. – 2002. – №3.
18. Злупко С. Формування розвитку і сучасний стан економічної системології в Україні // Економіка України. – 2005. – №3. – С. 77–83.
19. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.
20. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Львів: Каменяр, 1993. – 192 с.
21. Ущатовський Ю. В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці. – Житомир: ЖІТІ, 2002. – 268 с.

Статья поступила в редакцию 24.01.2006